

TÉMA: RODOVÁ ROVNOSŤ

(Jana Cviková, Janka Debrecéniová, Ľubica Kobová)

1. „Ženská“ a „mužská“ práca

1.1 Čo majú rodové stereotypy s deľbou práce medzi ľuďmi

Keď uvažujeme o ľuďoch ako o ženách a mužoch, zvykneme paradoxne namiesto podobnosti, ktorá ich ako ľudí zblížuje, zdôrazňovať rozdielnosť, ktorá ich ako ľudské bytosti ženského a mužského pohlavia odlišuje. Stačí, ak si pripomenieme bežne zaužívané označenie *opačné* pohlavie. Na presvedčení o opačnosti žien a mužov stavajú i masmédiá, keď nám ponúkajú relácie typu *Opposite sex* či iné produkty plné prvoplánového humoru o tom, ako si On a Ona nemôžu rozumieť, lebo sú jednoducho „opační“. Populárne knižky a časopisy nás atakujú lacnými kategorizáciami nedorozumení medzi ženami, čo sú z Venuše, a mužmi, čo sú z Marsu. Napriek skalopevnosti presvedčenia o „opačnosti“ pohlaví však faktom ostáva, že žena i muž prináležia k tomu istému druhu *Homo sapiens*. Faktom je aj to, že rozdiely medzi DNA ženy a DNA muža sú nepatrné. Sú sotva väčšie ako rozdiely medzi dvoma ľuďmi bez ohľadu na ich pohlavie. Prečo teda práve ženu a muža považujeme za natoľko „opačných“, že od nich očakávame iné životné cesty, iné pracovné zaradenia či iné vlastnosti, schopnosti a záujmy? (Lacinová 2003.) Prečo samozrejme predpokladáme, že dve ženy či dvaja muži majú viac spoločného než žena a muž? O sile tohto presvedčenia vypovedá aj chápanie ženy a muža ako dopĺňajúcich sa bytostí. Proti dopĺňaniu sa ľudí v spoložití a spolupráci iste niet čo namietat', ale je to naozaj tak, že jedna ľudská bytosť ženského pohlavia má presne tú polovicu vlastností, schopností a záujmov potrebných pre život, ktoré tá druhá ľudská bytosť mužského pohlavia nemá, a *naopak*? Nie je to všetko o čosi zložitejšie?

V tomto texte sa chceme z rôznych aspektov bližšie pozrieť na rodové usporiadanie spoločnosti, čiže na vzťahy medzi mužmi a ženami vo verejnej a súkromnej sfére, pričom sa sústredíme najmä na otázky deľby práce medzi ženami a mužmi. Za najdôležitejší krok pri poznávaní rodového usporiadania spoločnosti a z toho vyplývajúcej deľby práce považujeme poznanie rozdielu medzi biologicky daným pohlavím a sociokultúrnym rodom, čiže ženskou a mužskou sociálnou rolou. Preto venujeme najväčší priestor práve rozkrývaniu očakávaní, noriem a predsudkov, ktoré ovplyvňujú naše predstavy o „správnej“ žene a „správnom“ mužovi, a formujú aj očakávania, normy a predsudky spojené s rodovou deľbou práce.

Budeme hovoriť o tom, ako sa vytvára predstava o „slabom“ a „silnom“ pohlaví a ako súvisí so skutočne vykonávanou prácou. Spolu s vami sa chceme zamyslieť nad tým, aké dôsledky má delenie sveta obývaného ľuďmi na „ženský“ a „mužský“ svet pre komunikáciu a spoluprácu ľudí ženského a mužského pohlavia. Zoznámime sa s kľúčovými pojmami *rod a pohlavie, rodové stereotypy, rodová socializácia, rodovo citlivá výchova, skrytý obsah výchovy a vzdelávania*, ktoré nám pomôžu odhaliť, čo sa skrýva za špecificky „ženskou“ a „mužskou“ kvalifikáciou, ako vznikajú rodové rozdiely v odmeňovaní a prečo považujeme dvojité záťaž žien za „prirodzenú“. Poukážeme na to, ako sa rodové stereotypy zhmotňujú v pracovnom živote žien a mužov, kde je rodovo podmienená diskriminácia najzjavnejšia, pretože je najľahšie merateľná. Navrhujeme spôsoby, ako jej predchádzať a ako vytvárať nediskriminujúce prostredie pre rozvoj dievčat, chlapcov, žien a mužov.

2. „Slabé“ a „silné“ pohlavie

Vo svojom súkromnom i pracovnom živote sa na každom kroku stretávame s delením sveta na svet mužov a svet žien, resp. obyvateľov sveta na mužov a ženy. Na prvý pohľad sa zdá, akoby toto delenie iba pomenovávalo nemennú biologickú skutočnosť, nič viac a nič menej. Na druhý pohľad sa ukáže, že biologická odlišnosť žien a mužov, ich odlišná úloha v procese reprodukcie ľudského druhu, sa stáva podnetom na odvodzovanie a prisudzovanie mnohých iných odlišností.

Keď s automatickou samozrejmosťou hovoríme o „slabom“ a „silnom“ pohlaví, prekračujeme hranicu opisu biologických predpokladov pre vytváranie svalovej hmoty. „Slabosť“ a „sila“ sú v našej spoločnosti hodnotené kladným alebo záporným znamienkom. „Slabosť“ a „sila“ rozhodujú o delbe práv a povinností. Samotná definícia toho, čo považujeme za „slabé“ a čo za „silné“, závisí od konkrétneho miesta a konkrétneho času.

Hoci zľudovené obrazy a médiá na Slovensku počítajú s nespochybniteľným obrazom mužskosti a ženskosti (napríklad v už spomínanej relácii *Opposite sex*, ktorá celú svoju zábavnosť zakladá na *opačnosti* žien a mužov), predstava o ženách ako o „slabom“ pohlaví sa ťažko zhodne so skutočnosťou, že práca určuje život a osud žien omnoho intenzívnejšie, než je tomu u mužov. Predstava o ženách ako o „slabom“ pohlaví sa ťažko zhodne napríklad so skutočnosťou, že ženy zabezpečujú svojou prácou nielen svoj vlastný život, ale najmä prežitie svojich detí, a aj prežitie muža. Ženy v celosvetovom meradle vykonávajú podľa údajov OSN 70 % práce, predovšetkým neplatenej práce. Za 70 % vykonanej práce dostávajú len 10 % celkového celosvetovo dosiahnutého príjmu. Väčšina práce vykonanej ženami ostáva neviditeľná.

A predstava o „slabom“ pohlaví sa ťažko zhodne aj so skutočnosťou, že i na Slovensku ženy spravidla nesú dvojitú až trojitú záťaž (zamestnania, starostlivosti o deti a domácnosť). Sociologický výskum realizovaný pod vedením Zory Bútorovej o tom hovorí: „Ako ukazuje tabuľka, ťarcha každodennej zodpovednosti za chod domácnosti leží predovšetkým na ženách. Žena zásadne perie, varí, upratuje a umýva riad. Podiel mužov na týchto prácach v domácnosti je minimálny.“ (Bútorová 1999.) Ako to vyzerá so „slabosťou“ žien zoči-voči týmto každodenným úkonom, ktorých vykonávanie si vyžaduje nemálo sily? Podstatu chápania „sily“ mužov naopak zviditeľní fakt, že muži vlastnia 95 % svetového bohatstva, ako aj údaje o tom, ako sa podieľajú na neplatenej *každodennej* práci v domácnosti.

2.1. Práca v domácnosti

Kto vo vašej domácnosti vykonáva nasledujúce činnosti?

(podľa odpovedí žien, časť - %)

	Zásadne muž	Skôr muž	Obaja rovnako	Skôr žena	Zásadne žena
Varenie	1	1	16	37	45
Umývanie riadu	1	1	23	45	31
Bežné nákupy	1	4	30	46	19
Upratovanie	0	1	21	42	36
Pranie	0	0	6	37	56

Sociologička Ann Oakleyová, autorka knihy o pohlaví, rode a spoločnosti, ktorá sa stala kľúčom k chápaniu vytvárania ženskosti a mužskosti, sleduje na príkladoch z viacerých kultúr, aká premenlivá je predstava o schopnostiach, vlastnostiach a záujmoch prisudzovaných ženám a mužom v rôznych kultúrach. (Oakleyová 2000.) Píše napríklad o kmeni, ktorého muži musia byť krásni, musia sa fintiť, aby dokázali svoju mužskosť. Ako sa má takáto predstava mužskosti k tej našej mužskej „sile“? Píše i o kmeni, kde výlučne ženy nosia ťažké bremená a kde je všetkým samozrejme jasné, že „silným“ pohlavím je jednoznačne žena. Ako sa má takáto predstava k falošnej predstave rozšírenej u nás? Napokon aj v našej kultúre nesú ženy nielen biologické bremeno ťarchavosti, ale aj bremeno starostlivosti o rodinu, o jej vzťahy a obživu.

Skúsme sa pozrieť na to, ako sa v spoločnosti takéto predstavy o „slabosti“ či „sile“ jedného z pohlaví vytvárajú, teda ako a kde vznikajú rodové stereotypy.

Rodové stereotypy sú zjednodušené, nerealistické obrazy „mužskosti“ a „ženskosti“, idealizované a očakávané vzory, ktoré nás sprevádzajú vo všetkých oblastiach života. Tým, že sa reprodujú, utvárajú zdanie prirodzenosti a samozrejmosti. Vo svojich dôsledkoch poškodzujú dievčatá a chlapcov, ženy a mužov, pretože im bránia v rozvoji vlastnej individuality (napr. pri výbere povolania, pri rozvíjaní svojich záľub, ale aj vo vzťahoch s inými ľuďmi).

Na základe týchto predstáv o mužskosti a ženskosti sú ženy a muži hodnotení ako správni/nesprávni, zoženšteni/mužatky, normálni/nenormálni. Na základe týchto predstáv vzniká aj ideálny obraz o deľbe práce v spoločnosti medzi mužmi a ženami, inými slovami, o tom, čo je „ženská“ práca a čo je „mužská“ práca. Podčiarknime, že tento obraz je „ideálny“, teda vyplývajúci z ideologickej definície „pravej“ mužskosti a ženskosti.

Deľba práce predstavuje špecializáciu a rozdelenie jednotlivých pracovných činností. V dnešných moderných spoločnostiach v porovnaní s tradičnými spoločnosťami spôsobuje obrovský nárast vzájomnej – aj ekonomickej - závislosti ľudí na celom svete.

Práca, platená i neplatená, je vykonávanie úloh vyžadujúcich mentálne a fyzické úsilie, ktorého cieľom je výroba tovarov a služieb, slúžiacich na uspokojenie ľudských potrieb. Pojem *práca* zahŕňa všetky ľudské činnosti, ktoré sú potrebné pre vytváranie a udržiavanie života bez ohľadu na to, či sú platené alebo neplatené. Len takýto rozsiahly pojem zodpovedá rozmanitosti prác, ktoré vykonávajú ženy. (*Wörterbuch der feministischen Theologie* 1991, Giddens 2000.)

Táto deľba práce sa pritom vzťahuje tak na profesie, teda na spravidla platenú prácu (učiteľka, programátor, kadernička, zámočník, textilná výtvarníčka, sochár atď.), ako aj na neplatenú prácu v domácnosti a pri starostlivosti o deti, seniorov, chorých. Deľba práce často vychádza aj zo zdanlivo samozrejmeho predpokladu, že to či ono pohlavie je „prirodzene“ predurčené na to, aby vynakladalo úsilie na udržiavanie vzťahov, teda na prácu na vzťahoch, aby sa špecializovalo na city a starostlivosť o ne, či na veci verejného záujmu a ich spravovanie, na tvorivosť a pod.

Rodová deľba práce je rozdelenie platenej a neplatenej práce medzi mužmi a ženami v rámci súkromnej a verejnej sféry. Používajú sa aj výrazy deľba práce na základe rodu, rodovo špecifická, resp. rodovo stereotypná deľba práce.

Skúsme sa spoločne zamyslieť nad tým, čo majú tieto zaužívané predstavy a definície spoločné s naším skutočným životom. Ako vplyvajú na uplatnenie žien a mužov v súkromnom a verejnom živote? Aké podmienky vytvárajú na uplatňovanie platných zákonov? Prečo je práca žien finančne menej hodnotená než práca mužov?

„Všetky ľudské bytosti bez ohľadu na rasu, vierovyznanie alebo pohlavie majú právo usilovať sa o svoje materiálne blaho a duchovný rozvoj v podmienkach slobody a dôstojnosti, ekonomického zabezpečenia a na základe rovnakých príležitostí.“

Z Deklarácie o zámeroch a cieľoch medzinárodnej organizácie práce, prijatej 10. mája 1944 vo Filadelfii

3. „Ženský“ a „mužský“ svet

Jedna zemeguľa a dva svety? Hoci je na našej planéte určite nespočetné množstvo svetov, v mnohých kultúrach – aj v našej – sa za *prírodné* zvykne považovať najmä delenie sveta na „ženský“ a „mužský“.

Vo svojej kultúrno-politickej eseji *Tri guiney* z roku 1938 napísala významná anglická spisovateľka, predstaviteľka anglickej literárnej moderny Virginia Woolfová o tomto delení: „Dôraz, ktorý kňazi a diktátori kladú na potrebu mať dva svety [svet mužov a svet žien – pozn. aut.], je dostatočným dôkazom, že je to zásadné pre nadvládu.“ Spoluautorka idey a koncepcie Spoločenstva národov, pacifistka a feministka Virginia Woolfová vo svojej analýze mocenského usporiadania európskej spoločnosti dokonca nachádza príčinnú súvislosť medzi patriarchátom a fašizmom.

Patriarchát je sociálny systém, v ktorom majú väčšinu moci v rukách muži; tento systém uspokojuje záujmy mužov a tí v ňom ovplyvňujú dianie a myslenie.

Zdá sa, že „ženský“ svet dodnes obývajú ideálne ženy, ktoré bezpodmienečne *prijímajú* základné pravidlo nemenej ideálnej „ženskosti“: *Žena v žiadnom prípade nesmie chcieť byť ako muž!* Prečo? Lebo by bola *mužatka*.

A zdá sa aj to, že „mužský“ svet sa hmýri ideálnymi mužmi, ktorí naplno *realizujú* základné pravidlo ideálnej „mužskosti“: *Pretože muž nie je žena, nerobí to, čo robí žena!* Prečo? Lebo by bol *baba*.

Vyzerá to, že pri takých jasných odpovediach z ideálnych svetov niet čo riešiť. Inak je to však so svetmi reálnymi.

Sociologické výskumy uskutočnené na Slovensku potvrdzujú, že náš každodenný mikrosvet i makrosvet nesie znaky rozdelenia na ženský a mužský svet: Za univerzálne ľudské vlastnosti ľudia na Slovensku považujú *toleranciu, rozvážnosť* či *autoritu v zamestnaní*, ako prevažne ženské vlastnosti (t.j. vlastnosti správnej ženy) vnímajú *schopnosť postarať sa o domácnosť, jemnosť, citlivosť* k problémom druhých, *príjemný vzťah a krásu*, a ako prevažne mužské vlastnosti *schopnosť finančne zabezpečiť rodinu, samostatne sa rozhodovať, autoritu v rodine, podnikavosť, fyzickú silu, túžbu vyniknúť v práci*. Ak si vlastnosti označované ako „ženské“ nárokujú výlučne hostiteľky a vlastnosti chápané ako „mužské“ výlučne hostiteľov, vzniká problém, čo si s nimi počať v spoločnom svete.

Skúsme sa pozrieť na dva markantné fakty z najnovšieho vývinu spoločnosti na Slovensku: na zrušenie všeobecnej brannej povinnosti a na klesajúcu demografickú krivku.

3.1. Čo robí muža mužom (Slovensko 2005)

Slovo robí chlapa!? Na vojne sa z chlapcov stávajú chlapi!? Podľa stereotypného väčšinového presvedčenia mala „vojna“, teda vojenčina, plniť úlohu iniciácie, uvedenia do sveta chlapov. Čo však s tými, ktorých „nevzmužila“, ale zlomila, a s tými, čo ju odmietli? Premeškali snáď kľúčovú možnosť stať sa mužom?

Francúzska sociologička a historička Elisabeth Badinterová upozorňuje vo svojej knihe *XY. Identita muža*, že „mužnosť“ zrejme nie až taká prirodzene (či prírodou) daná, ako si nahovárame. Načo by sa inak bolo treba k sociálne akceptovanej „mužnosti“ namáhavo prebojovávať, ako o tom svedčia zaužívané príkazy „Buď chlap“ či „Vzmuž sa“. Alebo dokonca „Dokáž, že si muž“. Ako sa to dá dokázať?

„Ak sa mužskosť dá naučiť a budovať, niet pochyb, že sa môže aj meniť. V 18. storočí mohol pravý muž na verejnosti plakať a prejavovať svetobôľ. Na konci 19. storočia si to už nemohol dovoliť, inak by bol stratil svoju mužskú dôstojnosť.“ (Badinterová 1999.) A dnes ho – teda „správneho“ muža - podľa spomínaného slovenského výskumu má charakterizovať najmä schopnosť zarábať peniaze a podnikavosť. Rôzni muži z rôznych prostredí majú naporúdzi pestrejšiu škálu vlastností. Mnohí si začínajú uvedomovať, že dominantný model, zobrazujúci muža ako vládca, lovca a dobyvateľa, dospel na hranice svojich možností. Niečo sa musí zmeniť. Zmeny sa naštartovali, „mužskosť“ im však podlieha neochotnejšie než „ženskosť“.

Tak nám niekoľko desaťročí vojna robila z chlapcov chlapov. V lete 2005 oznámil minister obrany zrušenie všeobecnej brannej povinnosti. Čo z nich urobí chlapov teraz? Ako sa na mladých mužoch, ktorí masovo neabsolvujú samozrejmosť zbraní a boja, prejaví šanca redefinovať svoju mužnosť?

Alebo sú muži jednoducho muži?

3.2. Čo robí ženu ženou (Slovensko 2005)

Krása, materstvo, telo!?! Jemnosť a citlivosť!?! „Základným pojmom, ktorý sa používa pri interpretácii a hodnotení voľby a konania jednotlivých žien, je 'ženskosť'. Vďaka istému chápaniu ženskosti sa mužská nadvláda stáva normálnym javom. Ide o také chápanie ženskosti, ktoré vykresľuje ženu ako podriadenú a naivne spokojnú so svojím postavením ovládanej.“ (Bačová 2003.)

Ženy sa otázkami svojej rodovej identity už zaoberajú podstatne dlhšie než muži, preto sa najväčšie – často veľmi protichodné - zmeny odohrávajú v pomerne krátkych obdobiach (napríklad po roku 1989) najmä v predstavách o „ženskosti“. Ženy sa čoraz viac spytujú, do akej miery žijú a konajú v rámci hodnôt slúžiacich im samým, a do akej miery len ústupčivo naplňajú predstavy iných. Mladé ženy v SR napríklad – na rozdiel od minulosti - odkladajú narodenie prvého dieťaťa a uzavretie manželstva do neskoršieho veku, až keď majú vytvorené isté zázemie pre ekonomickú samostatnosť či naštartovanú kariéru. Starajú sa teda v prvom rade o vlastný štart do života, nespoliehajú sa len na zabezpečenie v manželstve.

Protichodnosť aktuálnych predstáv o pravej „ženskosti“ potvrdzujú aj rozchádzajúce sa tendencie: Na jednej strane sa zväčšuje tzv. dobrovoľná nezamestnanosť žien, ktoré prijímajú pridelené miesto v domácnosti. Na druhej strane sa podľa štatistiky rodí cca 1,3 dieťaťa na ženu, takže pribúdajú ženy, ktoré nie sú matkami. Ak je hlavným atribútom ženy materstvo, cez čo si môžu, majú tieto ženy definovať svoje „ženstvo“? Mantinelovité ponuky médií

a hodnotových rebríčkov od bezhraničnej obetavosti a úplného sebazapierania až po nekonečný hon za krásou možno ťažko považovať za celoživotnú náplň.

Alebo sú ženy jednoducho ženy?

4. Rod a pohlavie

Pohlavie (angl. *sex*) je biologická danosť človeka, čiže skutočnosť, či je z anatomického hľadiska ženou alebo mužom.

Rod (angl. *gender*) je „sociálne“, resp. „kultúrne“ pohlavie. Pohlavie nie je nerozlučne späté s rodom. Rod je sociálnou konštrukciou, ku ktorej sa viažu pripisované alebo očakávané sociálne roly, správanie, ale aj predsudky, stereotypy, hodnotenia a sebahodnotenia, predstavy o tom, čo je a čo nie je pre ženu alebo muža správne. Historicky sa mení a má rôzne podoby – tak v rámci jednotlivých kultúr, ako aj medzi kultúrami. Odovzdáva sa a reprodukuje sa procesom sociálneho učenia.

Slová „je to chlapček“ či „je to dievčatko“, ktoré zaznievajú vzápätí po narodení dieťaťa, sú na prvý pohľad jednoducho konštatovaním biologickej skutočnosti, o ktorej niet pochýb. No verdikt „chlapček“ alebo „dievčatko“ sa netýka len biologických daností, ale rozhoduje aj o tom, akým smerom sa bude uberať sociálny vývin bábätka ako dievčatka a ženy či ako chlapčeka a muža. Na jednej strane hovorí o biologickom pohlaví a na druhej strane o sociálnej role, pre ktorú sa v slovenčine zaužívalo označenie *rod*.

Zdá sa, že spoločnosť, v ktorej žijeme, potrebuje na svoje zabehané fungovanie jednoznačné odlíšenie dvoch pohlaví, preto najrozličnejšími mechanizmami udržiava aj sociálne odlíšenie ženskosti a mužskosti. Toto odlíšenie sa zdôvodňuje úlohou žien a mužov v procese reprodukcie, pričom sa netýka len biologických predpokladov, ale z rozdielnych biologických funkcií, resp. možností ženského a mužského tela, vyvodzuje ďalšie záväzné rozdiely týkajúce sa spôsobu života, vlastností, výzoru a správania.

Definovanie roly ženy a muža i delby práce medzi nimi sa aj v súčasnosti v princípe odvíja z chápania tehotenstva a pôrodu ako jediného životného predurčenia ženy. Biologické materstvo sa tak povyšuje na východiskový princíp prerozdelenia práce a moci v spoločnosti. Inými slovami: Spoločnosť vyžaduje od správnej ženy, aby fungovala tak, akoby celý život bola „matkou“ – človekom bezplatne a sebaobetavo sa starajúcim o iných, teda nielen o deti, ale aj o iných ľudí, skutočne odkázaných na pomoc a starostlivosť. Tými inými sú však aj zdraví muži, na ktorých „opateru“ vynakladá žena v domácnosti viac práce, než sú oni sami schopní a ochotní do domácnosti prácou prispieť. Znamená to, že možnosť biologického materstva sa automaticky a „prirodzene“ predlžuje na materstvo sociálne. S tým súvisí aj samozrejme očakávanie, že ženy budú tak v súkromnej, ako aj vo verejnej sfére predovšetkým poskytovať servis odvíjajúci sa od potrieb iných, nie od svojich potrieb.

Prejavuje sa to aj v značne zúženom praktickom využívaní omnoho otvorenejších legislatívnych možností. Napríklad možnosť čerpať rodičovskú dovolenku, ktorá sa vzťahuje na oboch rodičov rovnako, doposiaľ využili menej ako 2 percentá otcov.

Vo väčšine oblastí nášho života napriek zmeneným sociálnym podmienkam reprodukcie prevažuje polarizovanie záujmov, činností a osobností muža a ženy, čo však v žiadnom prípade neznamená, že práve toto je „prirodzené“. Vzťah žien a mužov, založený predovšetkým na konkrétnych – a premenlivých - normách rodovej roly, sa v rôznych spoločnostiach a v rôznych

obdobíach líši; nie je „prirodzený“, je historicky a sociálne, v širšom zmysle kultúrne podmienený.

Čoraz častejšie sa v médiách, politických diskusiách i v každodenných pracovnoprávných vzťahoch stretávame s požiadavkou rodovej rovnosti, rovnosti príležitostí žien a mužov. Napriek dynamickým premenám ženských a mužských rolí vo verejnej a súkromnej sfére – predovšetkým v priebehu predchádzajúceho storočia - máme dennodenne dočinenia s predsudkami o nemennej podstate „mužskosti“ a ešte nemennejšej podstate „ženskosti“. Tieto stereotypné predstavy o tom, čo to znamená byť správnou ženou či správnym mužom, na nás zvonka útočia v podobe noriem a zvnútra v podobe našich vlastných zvnútornených očakávaní kladených na „ženu“ a „muža“ vo svete našej socializácie.

Presvedčenie, že odlišnosť ženskej a mužskej roly prirodzene vyplýva z biologickej odlišnosti ženy a muža, je jedným z najstabilnejších pilierov fungovania našej kultúry. Má veľkú moc. Ignoruje všetko, čo ho podryva - historické, sociologické či psychologické fakty -, a popiera dokonca aj našu vlastnú skúsenosť. V dôsledku presvedčenia o prirodzenej odlišnosti nezriedka zabúdame na to, čo majú ženy a muži ako ľudia spoločné, na to, čo ich spája. A hoci biologické pohlavie nie je úplne odlučiteľné od kultúrneho a rodové stereotypy sa „lepia“ na biologické pohlavie, je variabilita žien a mužov v rámci ich pohlavia/rodu výraznejšia než odlišnosť žien a mužov ako skupín.

Presvedčenie o *opačnosti* pohlaví sa významne podieľa na usporiadaní vzťahu žien a mužov v spoločnosti najmä tým, že pod zámkou prirodzenosti toto usporiadanie legitimizuje. Nespochybniteľnou platnosťou prírodného zákona ospravedlňuje nespravodlivú deľbu práce medzi ženami a mužmi, v ktorej ženám pripadá väčšia časť neplatenej a horšie platenej práce, i nerovné rozdelenie moci medzi ženami a mužmi, moci rozhodovať o sebe a svete okolo seba.

„Pre dosiahnutie plnej rovnoprávnosti medzi mužmi a ženami je potrebná zmena tradičnej úlohy mužov, ako aj úlohy žien v spoločnosti a v rodine.“

Z preambuly Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien z roku 1979

5. Rodové stereotypy

K deľbe sveta na „ženský“ a „mužský“ patrí aj prisudzovanie súkromného sveta ženám a verejného sveta mužom. Stereotypná rodová deľba práce tak kedysi ovplyvňovala aj volebné právo, ktoré, keďže jednoznačne prináležalo do správy vecí verejných, patrilo – aj po úspešných snahách o jeho rozšírenie na všetky vrstvy obyvateľstva – výlučne mužom. Všeobecné volebné právo bolo v skutočnosti v prvom rade volebným právom všeobecného predstaviteľa všeobecnej ľudskosti, teda muža.

Ideológiu neoblomnej predurčenosti ženskej a mužskej roly spochybňovali kriticky mysliace ženy a muži už oddávna, najvýraznejšie so vznikom politického feminizmu (koniec 18. storočia a 19. storočie). Hnutie sufražetiek (a sufražetov) za volebné právo žien smerovalo (rovnako ako snahy jednej z prvých slovenských spisovateliek Eleny Maróthy-Šoltésovej o vytváranie priestorov na vzdelávanie dievčat a žien) proti dobovému presvedčeniu o „prirodzenej“ povahe ženy, o jej slaboduchosti, ktorá mala ženám brániť v prístupe k verejnej sfére, čiže k vzdelaniu a k volebnému právu.

V tejto oblasti sa deľba práce medzi ženami a mužmi rapídne zmenila. Aktívne volebné právo žien dnes považujeme za samozrejmé, neplatí to však pre pasívne volebné právo: Do októbra

2005 nebola členkou vlády SR v danom volebnom období ani jedna žena, v Národnej rade SR bolo 16,5 percenta poslankýň.

„Štáty [zmluvné strany Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien – pozn. aut.] prijímajú všetky príslušné opatrenia na odstránenie diskriminácie žien v politickom a verejnom živote, a najmä zabezpečia na rovnoprávnom základe s mužmi právo (...) zúčastňovať sa na tvorbe a uskutočňovaní štátnej politiky a zastávať verejné úrady a vykonávať všetky verejné funkcie na všetkých úrovniach riadenia štátu.“

Čl. 7 Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien (krátené)

Povolanie političky sme ešte stále náchylné a náchylní považovať za neženské a politiku za záležitosť vyžadujúcu tvrdých chlapov, nech si už pod takýmto obrazom muža predstavujeme čokoľvek. Lenže „neženská“ politika ovplyvňuje aj život 51,3 percenta obyvateľstva SR ženského pohlavia.

Prvou krajinou, v ktorej ženy získali volebné právo, bol Nový Zéland v roku 1893. V Československu mali ženy volebné právo od roku 1919, vo Francúzsku až od roku 1944. Ilúzia, že volebné právo zabezpečí rovnoprávnosť žien a mužov, sa rýchlo rozplynula. Francúzska spisovateľka a filozofka Simone de Beauvoirová v diele *Druhé pohlavie* (v origináli vyšlo 1949, v slovenskom preklade 1969) skúmala hlbšie korene podriadeného postavenia žien z hľadiska konkrétnych vzťahov v rodine a výchovných prístupov k dievčatám a chlapcom, ako aj z hľadiska odovzdávania tradície a poznania v spoločnosti ako celku. Formovanie „žensky“ pasívnej ženy („nebuď ako chlapčisko“, „nezamaž si šatočky“, „buď pekné/dobré dievčaťko“) a „mužsky“ aktívneho muža („chlapi neplačú“, „buď chlap“, „bojuj s drakom“) prebieha neustále na viacerých rovinách - odovzdávaním tradícií prostredníctvom žiaducich vzorcov správania, obsahu a spôsobu vzdelávania, hier či rozprávok. Kultúrnou podmienenosť ženskej roly zhrňa Simone de Beauvoirová slovami: „Nerodíme sa ako ženy, stávame sa nimi.“ (Beauvoirová in: *Aspekt* 1/2000.)

Druhá vlna feminizmu, ktorá sa v USA začala v 60. rokoch a v západnej Európe v 70. rokoch, sa spočiatku sústreďovala na prístup žien k platenej práci, na reprodukčné a sexuálne práva a zdravie. Neskôr sa spektrum tém stále viac rozširovalo: násilie páchané na ženách a deťoch (osobitne problematika sexualizovaného násillia), nedostatočná reprezentácia žien na všetkých úrovniach rozhodovania v spoločnosti, dominancia „mužského“ pohľadu a neviditeľnosť žien vo vede, výskume a vzdelávaní a ďalšie.

Štúdiá o násilí páchanom na ženách, vypracovaná na podnet Svetovej banky, uvádza, že rodovo podmienené násilie je skrytou prekážkou ekonomického a sociálneho rozvoja. Tým, že potláča energiu žien, podryva ich sebadôveru a ohrozuje ich zdravie, znemožňuje im plne sa zúčastňovať na živote spoločnosti.

„Plný rozvoj krajiny, blaho sveta a vec mieru vyžadujú maximálnu účasť žien za rovnoprávných podmienok s mužmi vo všetkých oblastiach.“

Z preambuly Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien z roku 1979

Vďaka feministickým a rodovým teóriám, ktoré najmä od 80. rokov 20. storočia rozpracovávali vzťah pohlavia a rodu, dnes vieme, že sa nerodíme nielen ako ženy, ale ani ako muži. Pravda, to neznamená spochybnenie existencie istých biologických predpokladov, ktoré sa vzťahujú predovšetkým na rozdelenie úloh ženy a muža v reprodukcii. Ide o spochybnenie zdanlivej samozrejmosti, s akou sa od rozdelenia úloh ženy a muža v biologickej reprodukcii ľudského

druhu odvodzuje aj del'ba ostatných prác potrebných pre fungovanie spoločnosti a ich etiketizácia ako prác „ženských“ či „mužských“.

„Úloha ženy pri zachovaní rodu by nemala byť základom pre diskrimináciu.(...) Výchova detí vyžaduje rozdelenie zodpovednosti medzi mužov a ženy a spoločnosť ako celok.“

Z preambuly Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien z roku 1979

Rodová rola napriek svojej rozmanitosti v podaní rôznych žien a rôznych mužov nie je primárne individuálnou záležitosťou. Jej formovanie ovplyvňujú stereotypné obrazy ženskosti a mužskosti, ktoré nás obklopujú a ktoré vytvárajú prostredie na jej rozohrávanie. Stereotypy podmieňujú vzťah rodov, konštruovaný na základe konvencií vnímania, kultúrnych vzorcov a ideológií, nahromadených okolo koncepcií „pravej“ ženskosti a mužskosti.

Stereotyp vzniká a reprodukuje sa v spleti očakávaní, pričom tí a tie, ktorých sa týkajú, ich nemôžu podstatne ovplyvniť. Naše vlastné stereotypné očakávania závisia od stereotypných očakávaní iných, a tak vzniká začarovaný kruh, z ktorého často niet úniku. Napríklad zo stereotypu „ženy sú matky“ vyplýva stereotyp „ženy chcú prevziať výlučnú zodpovednosť za starostlivosť o deti“, čo následne diskriminuje všetky ženy na trhu práce. Diskriminované osoby sa zoči-voči bezvýhodiskovosti svojej situácie obvykle prispôbia stereotypu, na základe ktorého sú diskriminované. Nemožnosť úniku ich prinúti rezignovať.

Rodovo stereotypné chápanie ženskej a mužskej roly, ktoré potvrdzuje a udržiava rodovú nerovnosť, sa však rozkolísava a nezriedka sa už v realite nevyskytuje tak často a nespochybne, ako sa nám to usilujú nahovoriť ideologické konštrukty reklamy, médií, politiky, rozprávok, literatúry, učebníc a pod. No stereotypné konštrukty ovplyvňujúce hodnotovú klímu v spoločnosti sa húževnato vzpierajú politickým proklamáciám o rovnosti žien a mužov, ustanoveniu o rovnosti pohlaví v Ústave Slovenskej republiky, zákonom zakazujúcim diskrimináciu na základe pohlavia v zamestnaní i realite meniacich sa rolí konkrétnych žien a konkrétnych mužov.

Rovnosť pohlaví je v Slovenskej republike zakotvená vo viacerých právnych predpisoch, ktoré upravujú pravidlá pre rôzne oblasti života. Povinnosť zabezpečiť rovnosť mužov a žien pre Slovenskú republiku vyplýva aj z právne záväzných aktov Európskej únie, a tiež z medzinárodných záväzkov.

Ústava Slovenskej republiky v článku 12 hovorí, že ľudia sú slobodní a rovní v dôstojnosti i v právach. Základné práva a slobody garantuje všetkým bez ohľadu na pohlavie a rod (okrem ďalších charakteristík ako napríklad rasa alebo náboženstvo).

Požiadavka na rovnosť pohlaví je ďalej pretavená do rôznych zákonov, ktoré podrobnejšie upravujú uplatňovanie zásady rovnakého zaobchádzania. Kľúčovým právnym predpisom je zákon č. 365/2004 o rovnakom zaobchádzaní v niektorých oblastiach a o ochrane pred diskrimináciou (antidiskriminačný zákon), ktorý zakazuje diskrimináciu aj z dôvodu pohlavia a rodu. Za diskrimináciu z dôvodu pohlavia pritom považuje aj diskrimináciu z dôvodu tehotenstva a materstva, ako aj diskrimináciu z dôvodu pohlavnej alebo rodovej identifikácie. Okrem zákazu diskriminácie antidiskriminačný zákon zakotvuje aj povinnosť konať v súlade s dobrými mravmi, ako aj povinnosť prijímať preventívne opatrenia na ochranu pred diskrimináciou.

Antidiskriminačný zákon a ďalšie zákony zakotvujú povinnosť dodržiavať zásadu rovnakého zaobchádzania v týchto oblastiach: sociálne zabezpečenie, zdravotná

starostlivosť, poskytovanie tovarov a služieb, vzdelanie, pracovnoprávne vzťahy (vrátane prístupu k zamestnaniu a povolaniu).

Na pôde Európskej únie je požiadavka na rovnosť pohlaví zakotvená v Zmluve o založení Európskeho spoločenstva. Táto zmluva stanovuje, že cieľom spoločenstva vo všetkých jeho aktivitách má byť presadzovanie rovnosti medzi mužmi a ženami, a okrem iného zakotvuje zásadu rovnakého odmeňovania žien a mužov za rovnakú prácu a za prácu rovnakej hodnoty. Na pôde Európskej únie bolo prijatých viacero smerníc, ktoré zaviazali členské štáty na prijímanie opatrení na dosahovanie rovnosti žien a mužov najmä v pracovnej a sociálnej oblasti.

*Požiadavka na rovnosť žien a mužov je zakotvená v mnohých dokumentoch medzinárodného práva, ktorých zmluvnou stranou je aj Slovenská republika – napríklad v **Charte organizácie spojených národov, vo Všeobecnej deklarácii ľudských práv** či v **Európskom dohovore o ochrane ľudských práv a základných slobôd**. Osobitný význam má **Dohovor o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien** z roku 1979, v ktorom sa štáty zaviazali, že budú vo všetkých oblastiach prijímať všetky príslušné opatrenia na zabezpečenie plného rozvoja a povznesenia žien (čl. 3). Princíp rovnosti žien a mužov je princípom, na ktorom sú postavené aj mnohé dohovory prijaté na pôde Medzinárodnej organizácie práce. Napriek tomu, že požiadavka na rovnosť pohlaví je zakotvená v medzinárodných dokumentoch, rovnosť žien a mužov ešte vždy nie je zabezpečená v praxi. Vo svojej preambule na to upozorňuje aj Dohovor o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien.*

Viera v to, že existuje akási všeobecne platná, správna „mužskosť“ a „ženskosť“, vtesnáva ženy a mužov do predpísaných rolí, ktoré nezodpovedajú skutočným potrebám partnerstva a spolupráce medzi ľuďmi v spoločnosti a nerešpektujú individualitu žien a mužov ako jedinečných ľudských bytostí. A tak bývajú slová „chlapček“ či „dievčatko“ v našej spoločnosti veľmi často ortielom, ktorý bábätku nalinkuje koľaje vedúce do ružového, alebo modrého sveta.

6. Rodová socializácia

Utkvelá predstava o „vrodenej“ ženskosti a mužskosti ponecháva bokom fakt, že dieťa prichádza do sveta formovaného kultúrnym vzorcom dvojrodovosti a že socializácia dievčatka alebo chlapčeka v každom okamihu jeho života prebieha v tomto rozdelenom a hierarchicky usporiadanom svete. Dieťa prichádza do vopred štruktúrovaného sveta očakávaní, nádejí, obmedzení i farieb, v ktorom rod ako sociálna kategória zohráva veľmi dôležitú úlohu. V našom kultúrnom prostredí obklopuje dievčatko imperatív ružovej a chlapčeka imperatív modrej.

Priradovanie k ženskému alebo mužskému rodu sa odohráva prostredníctvom spôsobu komunikácie, hodnotenia, oblečenia, výberom hier a hračiek. Rozhodnutie bábika alebo autíčko nevyplýva z biologického pohlavia dieťaťa, ale zo spoločenského hodnotenia hračky ako vhodnej či nevhodnej, dievčenskej či chlapčenskej. Ak sa ako rodičia rozhodneme pre narušenie striktného rozdelenia hračiek a dáme napríklad chlapčekovi bábiku, uvedomujeme si, že svojím rozhodnutím narúšame konvencie, a je viac než pravdepodobné, že reakcie na chlapčeka hrajúceho sa s bábikou budú iné než na dievčatko, iné budú zrejme aj inštrukcie, ako s bábikou zaobchádzať. Chlapčeka s bábikou v náručí sa zväčša nikto neponáhľa upozorniť, ako má „bábätko“ pestovať, ani ho hneď nenazvú oteckom. Okolie sa nezvykne nadchýnať jeho „vrodenným otcovským pudom“. Naopak, pri hre dievčatka s bábikou zvyknú pokyny a ocenenia smerovať k jej jednoznačne predpokladanému budúcemu materstvu.

Obe deti sa zdanlivo hrajú tú istú hru a s tou istou hračkou, no kultúrny raster ich hry je rodovo špecifický. Autorka jednej zo základných štúdií o rodovo konvenčných výchovných prístupoch Elena Gianini Belottiová upozorňuje: „Dieťa má vrodenu schopnosť hrať sa, no prejavy hry, jej pravidlá a objekty, sú nepochybne produktom kultúry.“ (Belottiová in: *Aspekt* 1/2000.)

Výber hier a hračiek je len zdanlivo široký. Deti si síce vyberajú hry a hračky samy, ale reagujú na ponuku, ktorú im dávame, pričom aj naša ponuka je výberom z jestvujúcej ponuky.

Dôležitou súčasťou vytvárania ponuky, z ktorej my dospelí pre deti vyberáme, je reklama. Pracovným nástrojom reklamy sú stereotypy, ich potvrdzovanie a narúšanie. V reklame hračiek na Slovensku doteraz prevažuje nekritické využívanie rodových stereotypov, ktoré prispieva k ich ďalšiemu reprodukovaniu, ba dokonca vyostrovaniu. Farebné stvárnenie reklamných letákov kopíruje rodovo stereotypné pravidlá ružového a modrého sveta.

Ukážme si, ako to funguje, na príklade jedného konkrétneho reklamného letáka:

Ružový a modrý svet nasledujúcich stránok citovaného letáka hovorí o odlišnom vymedzovaní priestoru pre dievčatá a chlapcov; dievčatám patrí domácnosť (súkromná sféra) a chlapcom zasa svet (verejná sféra), dievčatám patrí praktickosť a chlapcom tvorivosť atď.

Kým sa na ružovej stránke dievčatká ako malé mamy - „Hráme sa na mamičky a gazdinky“ - starajú o bábiky, vykonávajú domáce práce a pestujú svoju krásu, aby sa páčili, chlapci - „Pre malých dobrodruhov“ - poznávajú na protiľahlej modrej stránke svet.

Kým sa dievčatá z ďalšej ružovej stránky dozvedajú, že sú malé parádnice a najlepšie profesie pre ne sú krajčírka, kadernička či kozmetička, chlapci dostávajú pozvánku do sveta tvorivosti a poznania.

Identifikačná ponuka pre dievčatá je jednoznačná: dievčatko = budúca matka. S materstvom sa priamo spája povinnosť žien pracovať na svojom vzhlade a v domácnosti. Vzhladom na vysokú zamestnanosť žien v našej krajine je pozoruhodné, že reklama založená na takejto redukcii ženskej roly funguje. Zasa raz ideologický konštrukt víťazí nad realitou. Ružové oddelenia hračkárstiev prosperujú, takže príprava na takúto deľbu práce asi naša spoločnosť – bez ohľadu na deklarovанú „rovnosť príležitostí“ - preferuje.

Identifikačná ponuka pre chlapcov je omnoho pestrejšia: chlapček = budúci profesionál. Alebo dobyvatel'(?). No chlapček nie je budúcim otcom.

Nikto dievčatku a chlapčekovi nezakazuje, aby sa stali ženou úspešnou v profesii či dobrým otcom, ale nikto a nič ich v tom ani nepodporuje. Naopak, všetky signály im hovoria: neobývate spoločný svet.

Právna regulácia reklamy na Slovensku je obsiahnutá v zákone č. 147/2001 Z. z. o reklame (pre reklamu v novinách, časopisoch a iných printových médiách) a v zákone č. 308/2000 Z. z. o vysielaní a retransmisii (pre reklamu v televízii a v rozhlase). Zákonné požiadavky na reklamu sú formulované veľmi všeobecne a z ich dikcie priamo nevyplýva, že reklama nesmie používať rodové stereotypy, a tým prispievať k ich ďalšiemu reprodukovaniu. Napriek tomu však ustanovenia týkajúce sa reklamy hovoria, že reklama nesmie obsahovať diskrimináciu na základe pohlavia a nesmie využívať zmyslové vnímanie, ktoré ovplyvňuje pamäť človeka bez toho, aby si to uvedomil (podprahové vnímanie). Podľa týchto zákonov reklama nesmie zneužívať dôveru maloletých osôb a ohrozovať ich zdravie, psychický alebo morálny vývin. Zákon o vysielaní a retransmisii navyše hovorí, že vysielateľ je povinný zabezpečiť, aby ním

vysielaná reklama určená maloletým neobsahovala nič, čo by mohlo poškodiť ich záujmy a čo by nezohľadňovalo ich osobitnú vnímavosť.

Je nepochybné, že niektoré reklamy adresované deťom, ktoré sú postavené na stereotypnom vnímaní rolí dievčat/žien a chlapcov/mužov, môžu porušovať aj citované ustanovenia – napríklad poškodzovať záujmy detí alebo ohrozovať ich vývin spôsobom, ktorý ich obmedzí v slobode rozvíjať vlastný potenciál a možnosti na dôstojnej báze a za rovnakých podmienok s ostatnými.

Okrem týchto ustanovení však na Slovensku v oblasti reklamy platia aj tzv. Etické zásady reklamnej praxe (Etický kódex), vydané Radou pre reklamu – občianskym združením, ktoré združuje subjekty činné v oblasti médií, reklamy a marketingovej komunikácie. Úlohou Etického kódexu je napomáhať to, aby reklama na Slovensku čo najlepšie slúžila zadávateľom reklamy a verejnosti a aby spĺňala etické hľadiská reklamy. Etický kódex síce nie je pre subjekty činné v reklame právne záväzný (s výnimkou tých, ktoré sú združené v Rade pre reklamu), ale pomáha tomu, aby reklama okrem komerčných funkcií spĺňala aj funkciu služby spotrebiteľovi a spoločnosti.

Medzi požiadavky na reklamu, formulované Etickým kódexom, patrí požiadavka na slušnosť, čestnosť a spoločenskú zodpovednosť reklamy, ako aj požiadavka, aby reklama neohrozovala dobré meno reklamy ako takej alebo neznižovala dôveru v reklamu ako službu spotrebiteľom. Jedným z kritérií na spoločenskú zodpovednosť reklamy je aj požiadavka, aby reklama nezneužívala predsudky a poveru. Ďalšou z požiadaviek na reklamu je požiadavka pravdivosti, podľa ktorej sa reklama musí vyhnúť informáciám a prezentáciám, ktoré by mohli zavádzať spotrebiteľov.

7. Skrytý obsah výchovy a vzdelávania

Školská dochádzka je prevažne samozrejmosťou, ktorá nahláďuje štruktúruje život detí aj ich rodičov. Keď inštitúcia školy prezentuje a upevňuje predstavy o vládnucich vzoroch mužskosti a ženskosti, pomáha reprodukovat' rodové stereotypy. Má však aj možnosť ich meniť, keď poukazuje na množstvo životných a kariérnych ciest, ktoré deťom z niektorých sociálnych prostredí môžu zostať celkom uzatvorené. Škola je miestom vytvárania sociálneho kapitálu, pozitívnych a solidárnych medziľudských vzťahov. Tento sociálny kapitál sa po vstupe na trh práce môže transformovať aj na ekonomický kapitál – ako to napokon poznáme z bežných vyjadrení, že úspechy v škole sú predpokladom pracovného úspechu, alebo že rozširovanie vzdelania zvyšuje naše šance na trhu práce. Ak teda účasť na vyučovacom procese, či už počas povinnej školskej dochádzky, v stredoškolskom alebo vo vysokoškolskom vzdelávaní, má takýto potenciál pre rozvoj v produktívnom veku, je celkom určite potrebné skúmať jej rodové ohraničenia i možnosti ich prekračovania.

„Keby deti čerpali informácie o vzťahoch rodov vo svete dospelých iba zo svojich učebníc, nemali by ani tušenie o tom, že žijú v krajine, ktorá v ústave garantuje rodovú rovnosť,“ trpko konštatuje na základe analýzy učebníc pre základné školy poľská autorka Anna Golnikowa (in: *Pelnym Glosem* 3/1995).

V škole sprostredkovávame deťom okrem explicitného obsahu aj *skrytý výchovný a vzdelávací obsah*. Tento obsah často posilňuje existujúce rodové stereotypy, najmä rodovú deľbu práce. Ponuka životných ciest pre chlapcov a dievčatá sa značne líši.

Už pri listovaní šlabikárov a čítaniek pre prvý stupeň základných škôl sa stretávame so stereotypnou deľbou práce v rodine. Učebnice pripravujú dievčatá na materskú rolu. Chlapci sú

upozorňovaní na rolu otca len akosi pomimo, popri iných, dôležitejších veciach – napr. popri motorke a futbale. Chlapec a muž zastupujú v učebniciach človeka ako takého, sú univerzálnymi reprezentantmi ľudstva, dievčatá a ženy sú často len neviditeľne zahrnuté – napr. žiaci znamenajú žiakov aj žiačky. Týmto prístupom sa kóduje strach žien z verejného priestoru a nekompetentnosť mužov v priestore súkromnom, čo má dôsledky nielen pre deľbu práce pri starostlivosti o dieťa a pri domácich prácach, ale aj pre deľbu práce vo verejnej sfére.

Z pohľadu dosiahnutého stupňa vzdelania by sa zdalo, že na Slovensku by nemal byť dôvod na znepokojenie – kým vysokú školu absolvuje približne rovnaký počet žien a mužov, stredoškolské vzdelanie s maturitou dosiahne viac žien ako mužov. Predstava spoločnosti založenej na vedomostiach, obsiahnutá v lisabonskej stratégii Európskej únie, zvyšuje nároky na vzdelanie mužov i žien. Cieľom tejto stratégie je nielen nárast počtu vysokoškolsky vzdelaných ľudí aspoň na prvom (bakalárskom) stupni vysokoškolského štúdia, ale aj podpora výskumu a vedy. Z tohto aspektu môže zdanlivú spokojnosť s počtom absolventiek druhého stupňa vysokoškolského (magisterského) štúdia narušiť tzv. rodový ukazovateľ vzdelanostného postupu, ktorý vyjadruje pomer percenta absolventiek na úrovni doktorandského štúdia (PhD) k percentu absolventiek magisterského štúdia, a tak fakticky poukazuje na mieru úspešnosti rodov pri presadzovaní sa na začiatku vedeckej kariéry. Práve tento vek je pre mnohé mladé ženy prelomový - väčšina z nich sa totiž rozhoduje medzi založením rodiny a budovaním profesionálnej kariéry. Rodový ukazovateľ vzdelanostného postupu žien bol v rokoch 1998-2002 na Slovensku takmer dvakrát nižší ako rodový ukazovateľ vzdelanostného postupu mužov. Potenciál žien pre vedeckú kariéru teda nebol dostatočne využívaný. (Blagojevičová a d. 2003.)

Aj štruktúra odborného zamerania na stredných a vysokých školách je rodovo segregovaná – dievčatá sa orientujú viac na humanitné odbory (tvoria tam 65 % všetkých študujúcich), chlapci na technické (tvoria takmer 75 %), dievčatá študujú viac na pedagogických, zdravotníckych a knihovníckych (80 % a viac), ale aj na ekonomických stredných školách (vyše 70 %), kým chlapci sa sústreďujú do lesníckych (90 %) a priemyselných (70 %) škôl. Takáto segregácia je predpokladom jej opakovania aj na úrovni zamestnaneckej štruktúry. (Evalvácia 2003.)

7.1. Čo hovoria učiteľky a učitelia

Podmienky pre takéto rozdelenie zamerania vlastných intelektuálnych a profesionálnych záujmov sa vytvárajú veľmi skoro, ako to napr. ukazujú mnohé stereotypné výroky učiteliek a učiteľov aj slovenských škôl:

- „S abstraktnými problémami si vedľa lepšie poradiť chlapci než dievčatá;
- Chlapci majú viac inšpiratívnych nápadov ako dievčatá;
- Dievčatá sú prirodzene citlivejšie ako chlapci;
- Cudzí jazyky sú pre dievčatá ľahšie ako pre chlapcov...“

(Minarovičová 2003, s. 254.)

7.2. Rodovo citlivá výchova

Prístup k výchove a vzdelávaniu, ktorý rešpektuje práva detí a dôsledne uplatňuje rovnosť príležitostí chlapcov a dievčat. Zohľadňuje individuálne sociálne prostredie dieťaťa, a usiluje sa tak predchádzať akejkolvek diskriminácii (nielen rodovej).

Východiskom pri jej uplatňovaní je *Dohovor o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien* z roku 1979, ktorého zmluvnou stranou je aj Slovenská republika. Signatárske štáty sa v ňom o. i. zavazujú prijať opatrenia na odstránenie diskriminácie žien, aby im boli zabezpečené rovnaké práva s mužmi v oblasti vzdelania, ako aj opatrenia slúžiace na zabezpečenie:

- rovnakých podmienok pre voľbu zamestnania a povolania a pre prístup k štúdiu; táto rovnoprávnosť sa má zabezpečiť v predškolskom, všeobecnom, technickom, odbornom a vyššom technickom vzdelaní, ako aj vo všetkých typoch odborného výcviku;
- prístupu k rovnakým osnovám;
- odstránenia všetkých stereotypných koncepcií úlohy mužov a žien na všetkých úrovniach a vo všetkých formách vzdelávania presadzovaním koedukácie a iných foriem vzdelávania, ktoré pomôžu dosiahnuť tento cieľ, a najmä revíziou učebníc a školských programov a prispôbením vyučovacích metód;
- rovnakých príležitostí pre aktívnu účasť na športe a telesnej výchove. (Čl. 10 *Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien*, krátené.)
- Východiskom pre rodovo citlivú výchovu je aj *Dohovor o právach dieťaťa* z roku 1989, ktorého zmluvnou stranou je aj Slovenská republika. Zmluvné strany v ňom o. i. deklarujú, že výchova dieťaťa má smerovať k:
  - rozvoju osobnosti dieťaťa, jeho nadania a rozumových aj fyzických schopností v čo najširšom objeme;
  - výchove zameranej na posilňovanie úcty k ľudským právam a základným slobodám, a tiež k zásadám zakotveným v Charte Organizácie spojených národov;
  - príprave dieťaťa na zodpovedný život v slobodnej spoločnosti v duchu porozumenia, mieru, znášanlivosti, rovnosti pohlaví a priateľstva medzi všetkými národmi, etnickými, národnostnými a náboženskými skupinami. (Čl. 29 ods. 1 písm. a/, b/ a d/ *Dohovoru o právach dieťaťa*)

Množstvo nových, farebných učebníc prispieva k humanizácii školstva, a robí tak napr. aj výučbu matematiky zábavnejšou. Jana Kišoňová však vo svojej obsahovej analýze učebníc matematiky odhaľuje, že zvyšujúca sa pestrosť a zábavnosť učebníc nejde ruka v ruku s odstraňovaním rodových stereotypov. Napr. ženské postavy v učebnici matematiky pre 7. ročník ZŠ vykonávajú tzv. „ženské“ povolania (kvetinárka, uvádzačka v kine, učiteľka), alebo aj posilňujú predstavu o obetavej matke, ktorá keď upiekla koláč, „tretinu odložila pre otecka, zvyšok dala deťom“ – jej samej teda nezostalo nič! (Kišoňová 2005.)

8. Komunikatívnosť a krása ako kvalifikácia

V ostatných desaťročiach dochádza okrem nárastu sektora služieb aj k celkovým zmenám v zamestnaneckej praxi. Zjednodušene sa dá povedať, že dnes sa v práci nezaobráame ani tak problémami a vecami, ako skôr ľuďmi a informáciami. Platí to tak pre inštalatéra či inštalatérku,

ako aj pre knihovníčku či knihovníka. Už nám nestačí vyučiť sa jednému remeslu, ktoré „má zlaté dno“ – úzka špecializácia a nedostatok zručností sa pri neustálych technologických inováciách a preskupovaní jednotlivých pracovných odborov stávajú skôr nevýhodou. V dobe, keď je pracovná flexibilita a mobilita predpokladom získavania (aj) rozličnej odbornej praxe, je často spokojnosť so stálym pracovným miestom znakom sociálnej stigmy – aspoň to tvrdia prevládajúce ideológie práce (ktoré však ignorujú napr. regionálne, ale aj rodovo nerovnomerné rozloženie nezamestnanosti).

Väčšina zamestnaní kladie nároky na správanie človeka a jeho emócie. Tie však nie sú definované ako znalosti a zručnosti, ale ako osobné kvality jednotlivca, v dôsledku čoho si nezasluhujú osobitné ohodnotenie. To je častým dôvodom nižšieho hodnotenia feminizovaných povolání. Ak však „dobré komunikačné schopnosti“ nezoberieme ako samozrejmu *vlastnosť* žien, ale ohodnotíme ich napr. ako schopnosť čítať reč tela a schopnosť predchádzať konfliktom účinným vyjednávaním, pochopíme ich ako relevantné *zručnosti*, ktorým sa dá naučiť, a ktoré preto treba aj náležite oceniť.

Na jednej strane sa síce môže zdať kontroverzné, že dnešné požiadavky na zamestnankyne a zamestnancov vyžadujú niečo ako manažment emócií, oblasti psychiky, ktorú pokladáme za svoju najvnútornejšiu oblasť, prameň prejavov našej individuálnej osobnosti. Ak však uvažujeme tu a teraz – teda v kontexte súčasného neskorého kapitalizmu v transformujúcej sa a zároveň globalizovanej ekonomike, je len málo pravdepodobné, že sa ako pracovne vyťažené zamestnankyne a zamestnanci vzdáme požiadavky na vlúdny, hoci natrénovaný prístup pracovníčok call centier, bankových úradníčok a úradníčok, a postupne aj štátnych úradníčok a úradníčok, vodičiek a vodičov autobusov či električiek alebo predavačov a predavačiek v obchodných domoch. Preto je dôležité, aby sa spomínané požiadavky na zamestnankyne a zamestnancov v oblasti emócií a sociálneho správania definovali ako poznatky a zručnosti, ktorým sa možno naučiť, a nie ako individuálne vlastnosti, pri ktorých najčastejšie skízavame k rodovo stereotypnému videniu. Takéto explicitné uznanie spoločenských a komunikačných schopností môže napokon viesť k zlepšeniu statusu „typicky“ ženských a feminizovaných povolání v oblasti starostlivosti, administratívy či školstva. (de Bruijnová – Volmanová 2000.)

„Štáty, zmluvné strany [Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien] prijímú všetky príslušné opatrenia na odstránenie diskriminácie žien v zamestnaní s cieľom zabezpečiť, na základe rovnoprávnosti mužov a žien, rovnaké práva, najmä

(...)

práva na rovnaké príležitosti v zamestnaní, včítane používania rovnakých kritérií výberu v zamestnaní a

(...)

práva na rovnakú odmenu, včítane výhod, a na rovnaké zaobchádzanie, pokiaľ ide o prácu rovnakej hodnoty, ako aj rovnoprávnosť pri hodnotení kvality práce.“

Čl. 11 ods. 1 písm. b), d) Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien

8.1. Rodové rozdiely v odmeňovaní

Nižšia mzda žien v porovnaní s mužmi je dôsledkom feminizácie istých profesií a tzv. skleného stropu, teda nedostatku žien na vyšších pozíciách. „Vo feminizovaných odvetviach sa mzdy pohybujú na úrovni alebo pod úrovňou priemernej mzdy v hospodárstve SR. [...] V celkovom vyjadrení tvorí za posledné roky priemerná mzda žien okolo 75 % priemernej mzdy mužov. Táto mzdová disproporcía podľa pohlavia má v SR trvalejší charakter a s menšími odchýlkami pretrváva po celé 90. roky.“ (Evaluácia 2003.) Je dôležité poznamenať, že tento trend prevláda aj v ostatných krajinách Európskej únie. Podľa údajov Eurostatu za rok 2004 ženy zarábajú o 25

% menej ako muži. Dôvodom je aj oveľa vyšší podiel žien so zamestnaním na čiastočný úväzok (20 % z celkového počtu zamestnaných žien) v porovnaní s takto pracujúcimi mužmi (len 1 %). (*Women's employment 2005.*)

„Mzdové podmienky musia byť rovnaké pre mužov a ženy bez akejkoľvek diskriminácie podľa pohlavia. Ženy a muži majú právo na rovnakú mzdu za prácu rovnakej zložitosti, zodpovednosti a namáhavosti, vykonávanú pri rovnakých pracovných podmienkach a pri dosahovaní rovnakej výkonnosti a výsledkov práce.“

§ 119 ods. 3 Zákonníka práce

Dievčatá a ženy považujeme stereotypne nielen za „prirodzene“ komunikačne schopnejšie, ale v každodennom živote od nich vyžadujeme aj dekoratívnosť, ktorá má byť výsledkom cielenej starostlivosti o svoj vzhľad. Americká feministka Naomi Wolfová, autorka knihy *Mýtus krásy* (2000), dokonca v prípade profesií, v ktorých sa pracovným nástrojom ženy stane jej krása, krása jej tela, hovorí o kvalifikácii profesionálnej krásavice. Jej koncentrovanými príkladmi sú mediálne často prezentované povolania ako napr. televízna moderátorka, letuška či modelka, ktoré sú údajne snom všetkých dievčat. Táto kvalifikácia je však dnes v rôznej miere súčasťou takmer každého povolania – interné pravidlá mnohých spoločností vyžadujú od žien predpísaný vzhľad, ktorý je väčšinou stotožnený s premenlivým chápaním ženskej elegancie.

Naomi Wolfová tvrdí, že prílišné zaoberanie sa vlastným vzhľadom a jeho silná sociálna kontrola, nezriedka inštitucionalizovaná v pravidlách, na ktorých dodržiavanie dohliada zamestnávateľ a ktorých porušenie môže byť dôvodom na prepustenie zo zamestnania, je ďalšou bariérou v plnom uplatnení žien. Potom, čo sa po vynájdení antikoncepcie ženy relatívne oslobodili od dôsledkov nevyhnutného späť sexuality a rodenia detí, a potom, čo vstúpili na pracovný trh a do sféry politického rozhodovania, sa im takto opäť ukazuje „ich“ miesto v spoločnosti. *Mýtus krásy*, ku ktorého nasledovaniu sú dievčatá a ženy od malička vyzývané, má teda aj politický účel a dôsledky – efektívne zabraňuje ženám v sebarealizácii v pracovnej sfére a verejnom pôsobení. Nie je pravdepodobne náhoda, že dievčatá a ženy trpiace anorexiou sa regrutujú z radov vzdelaných žien strednej vrstvy. Nabádanie k akceptovaniu vlastného tela, ktoré sa mení najmä počas adolescencie, kritické hodnotenie mediálnych obsahov a budovanie iných zdrojov sebaúcty, ktoré môže rozvíjať každý a každá, sú v podpore rodovo nestereotypného rozvoja bytostí (nielen) ženského rodu kľúčové.

8.2. Diskriminácia na základe rodu

Hoci slovenský právny poriadok zakotvuje rod ako právnu kategóriu (v súvislosti so zákazom diskriminácie), legislatíva tento pojem nikde nedefinuje, a nevenujú sa mu ani teória a odborná prax. Hoci požiadavky na „príjemný vzhľad“ pri prijímaní do zamestnania alebo požiadavky na predpísané „ženské“ oblečenie (sukne) v zamestnaní sú pomerne bežné a predstavujú diskrimináciu na základe rodu (vychádzajú z tradičného stereotypného vnímania obrazu a rolí žien a nemajú vplyv na kvalitu výkonu povolania napríklad u letušky alebo sekretárky), verejnosť o ich diskriminačnom podtóne nič netuší. Naopak, najmä požiadavka na príjemný vzhľad v súvislosti s mnohými povolaniami je považovaná za prirodzenú a legitímnu.

8.3. Kedy je žena dostatočne reprezentatívna?

Mnohé zo žien, ktoré prelomili sklený strop a narušili zabehané mužské kamarátske siete, tzv. *old-boys-networks*, sú vo verejnom živote naďalej vystavované napr. aj mediálnym útokom, ktoré ich buď obviňujú zo straty ženskosti (napr. posmešné a znevažujúce pomenovanie

bývanej ministerky financií Brigity Schmögnerovej „brutálna Brigita“), alebo pranierujú práve ich femininnosť (napr. údajne neprimerane odhaľujúce oblečenie Magdy Vášáryovej, bývalej veľvyslankyne SR v Rakúsku, dnes štátnej tajomníčky Ministerstva zahraničných vecí SR). Na druhej strane poverovacie listiny posla Slovenska odovzdal minister zahraničných vecí SR Eduard Kukan známej modelke Adriane Sklenaříkovej-Karembeu za "všestranné aktivity pri propagácii, úspešnej reprezentácii a šírení dobrého mena Slovenskej republiky vo svete". (*Modelka Sklenaříková* 2004.) Ženy, ktorých príslušnosť k ženskému rodu je v mužsky kódovanom verejnom priestore rušivá, sú napádané práve preto, že sú ženy, kým tá „správna“ ženskosť môže údajne vykonávať aj tie funkcie, ktoré sú profesionálnym političkám a ženským verejným osobnostiam odopierané.

9. Vzťah k technike ako kvalifikácia

Do základnej výbavy vedomostí dnes už nepatrí len čítanie, písanie a počítanie, ale aj činnosti, schopnosti a zručnosti, ktoré nám umožnia efektívne narábať s informáciami. Práca s počítačom, komunikácia prostredníctvom e-mailu, mobilného telefónu, používanie rôznych čipových kariet, vyplňovanie elektronických formulárov, ovládanie internetu sú dnes súčasťou tzv. druhej, civilizačnej gramotnosti (Velšic 2002). Okrem očividných praktických výhod (možnosť rýchleho kontaktu s rodinou, pracoviskom, úradmi) je dobré zvládnutie civilizačnej gramotnosti aj predpokladom získania dobrého zamestnania alebo efektívneho vedenia vlastného podnikania.

Výskumy informačnej spoločnosti a technológií na Slovensku a úrovne civilizačnej gramotnosti poukazujú na to, že vo využívaní informačných a počítačových technológií existuje rozdiel medzi ženami a mužmi v neprospech žien (Plintovičová 2001, Velšic 2002). Prieskum slovenského užívateľa internetu SIUS 2000 pri vypracovaní typológie užívateľov internetu vôbec nezohľadňuje to, že užívateľkami internetu by mohli byť aj ženy. Tento výskum Slovákov v sieti delí na skupiny: managing director, zodpovedný živiteľ, internetový praktik, kariérny manažér, informatik hľadajúci vzrušenie, vysokoškolák a fun & teenager (*Základné výsledky prieskumu SIUS 2000*, 2000). Svet technológií sa s výnimkou chatových serverov kóduje mužsky a žien na internete je dosť len tam, kde slúžia mužským surferom pre „potechu oka“. Polonahé či celkom nahé ženské figúry nájdeme nielen na webových stránkach s pornografickým obsahom (zastúpených mimochodom na internete najčastejšie), ale aj na reklamných banneroch najčastejšie navštevovaných portálov. Aj počítačové hry sú prevažne doménou chlapcov. Z hodín presedených v PC herniach si aktívni hráči odnášajú svoj úlovok nielen v podobe získaných bodov, ale pribúdajú im aj body v sebadôvere pri ovládaní počítača. Pri bojoch v úzkych uličkách alebo sediac v kokpite formuly prestávajú vnímať počítač ako prídavné zariadenie. Nejasné vnímanie hranice medzi sebou a strojom buduje samozrejmu sebadôveru aj pri používaní iných aplikácií, ktoré už nemusia súvisieť len s uznaním v skupine hrajúcich (sa) kamarátov, ale majú významné dôsledky pre ovládnutie zručností prinášajúcich celkom jasný finančný a kariérny zisk. Na jednej strane teda existujú – čiastočne možno oprávnené – obavy z nárastu agresivity pod vplyvom počítačových hier, na strane druhej však ochrana dievčat pred týmito hrami alebo spokojnosť s tým, že sa podobných herných zápolení nezúčastňujú, vôbec nie je namieste.

Je východiskom niečo ako „špeciálne dievčenský“ softvér zaodetý do nežných pastelových farieb, ako napr. CD-ROM od firmy Mattel *Barbie módna návrhárika*? Podľa viacerých odborníkov a odborníkov musíme zmeniť a rozšíriť svoje premýšľanie o hrách a hraní. Na hracu činnosť totiž nemusíme využívať len produkty ako hry (*games*), ktoré boli aj pôvodne zamýšľané a takto uvedené na trh (teda známe strategické, bojové, športové a iné hry), ale aj bežné aplikácie - teda programy, ktoré sú štandardnou súčasťou programového vybavenia každého počítača (napr. textový editor, editor webových stránok), hoci na hranie ich zväčša

primárne nepoužívame. Deti a mladí ľudia vnímajú ako hru aj písanie, dizajnovanie, vytváranie prezentácií, pri ktorých sa nespoliehajú na užívateľské príručky (manuály), ale objavujú vlastné spôsoby využitia rôznych editorov a aplikácií. Toto je častejšie „dievčenskou záležitosťou“. Hoci už existujú aj rodovo nestereotypné hry pre dievčatá, dôveru v počítač možno budovať aj prostredníctvom bežných aplikácií osobných počítačov. Písanie, práca s textom, tabuľkami a obrázkami nie sú len mechanickým vykonávaním zadaných úloh, ale ich spracovanie napr. do prítlačivej grafickej podoby má aj pomerne veľký tvorivý aspekt (Veredová 2000).

Rozdielne obsadenie informačného priestoru a rozdielna úroveň civilizačnej gramotnosti budú s čoraz väčším prienikom informačných a komunikačných technológií predstavovať nový faktor sociálno-ekonomickej nerovnosti ľudí, v ktorej ženy už aj tak ťahajú za kratší koniec. Bude sa medzi nimi roztvárať tzv. digitálna priepasť (*digital divide*), ktorá má aj nezanedbateľný rodový aspekt. Treba ho identifikovať a na jeho základe koncipovať vzdelávacie programy pre dievčatá a mladé ženy s cieľom podporovať sebadôveru dievčat a žien vo využívaní informačných technológií.

Ako môžeme dievčatá podporiť v práci s počítačom

- Pri kupovaní počítačových hier zohľadnite jej požiadavky a záujmy – čím viac času pri počítači strávi, tým viac si bude veriť. Takisto zistite, či dievčenské a ženské postavy v hre nie sú zobrazované ako pasívne a slabé.
- Doma umiestnite počítač na také miesto, napr. do pracovného kúta v jedálni alebo obývačke, aby bol prístupný viacerým členom rodiny, to znamená dievčatám, ako aj ich bratom.
- Všimajte si rodovo podmienené stereotypy vo svojom správaní - ak softvér nakupuje výlučne otec a mama je pred počítačom bezradná, potom dievčatá, aj keď neuvedomene, dostávajú signál o „ženskej role“.
- Nechajte jej priestor aj na chyby, neponáhľajte sa hneď vyriešiť všetky problémy. Poskytnite jej čas, aby sa naučila dôverovať svojmu úsudku a nezávisle myslieť. Ak zistí, že počítač napriek rôznym pokusom a omylom naďalej funguje, bude ho chcieť používať častejšie.
- Pomôžte jej, aby svoje vedomosti a zručnosti rozširovala. Zapište ju (najlepšie aj spolu s kamarátkou) do letného kurzu programovania, krúžku alebo tábora.
- Ak s príchodom puberty stráca o počítač záujem, pokúste sa zistiť prečo. Nenechajte ju automaticky identifikovať počítače ako „chalanskú záležitosť“.
- Dievčatá potrebujú rolové modely, teda vidieť ženy, ktoré počítače používajú kompetentne a sebaisto.
- Pravdivo ich informujte o možnostiach povolania a kariéry v oblasti informačných a komunikačných technológií. Možno sa im zdá, že je to nudná práca celý deň pri počítači.
- Keď žiadajú radu, neodpovedajte automaticky. Podporte ich v tom, aby sa nebáli a skúsili sa vynásť sami – ak sa im to podarí, ich sebadôvera sa určite zvýši.

10. Dvojitá záťaž žien

Rozdelenie sveta, v ktorom žijeme, na verejnú a súkromnú sféru má pre ženy a mužov odlišné dôsledky. Buržoázny meštiacky ideál 19. storočia sa síce nanovo definuje na pozadí dnešnej spotrebiteľskej spoločnosti, ženy sa však už ako „anjeli v dome“ nevyhnutne nepohybujú

v povestnom kruhu kuchyne, starostlivosti o deti a zbožnosti. Vďaka úsiliu ženských hnutí v 19. storočí, ale aj v dôsledku vojnových udalostí, keď ženy plne „nahradili“ chýbajúcich mužov a získali volebné právo, začali požadovať to najpodstatnejšie, teda peniaze za odvedenú prácu. Čo však považujeme za prácu? Nikto ženám neplatí za ich pretrvávajúcu zodpovednosť za domácnosť, „rodinný kozub“, harmóniu a poriadok, ktorú tam akoby prirodzene vytvárajú. „Možnosť voľby“ tak, ako sa uplatňuje v mužsky definovanej logike dnešného individualizmu, ženám akoby „dáva na výber“. Ten je však falošný. Zdanlivo nič nebráni pracovnej realizácii žien, keď sa ženám ponúka možnosť zvoliť si kariéru úspešnej pracovníčky, ktorá, ako sa zvykne hovoriť, nesie so sebou obeť v zmysle či už odkladania založenia rodiny, alebo rezignácie na budovanie vlastnej rodiny. Takto núkaná možnosť voľby poukazuje na veľmi nízku reálnu hodnotu rodinného života – v prípade mužov i žien je to zakaždým niečo, čo sa dá „obetovať“ a bez čoho sa dá zaobísť. Pritom realita je iná: ešte vždy neprevažujú tzv. singles, ktorí by počas celého života nevstúpili do manželstva alebo nežili s partnerom v spoločnej domácnosti, ženy a muži stále prevažne žijú v (aj nefungujúcich) manželstvách či partnerstvách, kde ženy pracujú v platenom zamestnaní a zároveň sa starajú o domácnosť i deti. Takmer 90 % obyvateľov a obyvateľiek Slovenska nepovažuje manželstvo za zastaranú inštitúciu a vyše 90 % ich počas svojho života do manželstva aspoň raz vstúpi (Bútorová a d. 2003).

Platená práca predstavuje široký okruh produktívnych činností, ktoré sa realizujú v rámci trhu práce (tak oficiálneho, ako aj neoficiálneho, tzv. šedej ekonomiky) a sú finančne odmeňované. Opak neplatenej práce. (*Glosár rodovej terminológie*)

Dvojitá/trojitá záťaž žien vyjadruje skutočnosť, že ženy sú platenými pracovníčkami, a zároveň vykonávajú neplatenú prácu v domácnosti ako manželky a/alebo matky. Označuje prácu, ktorú spoločnosť očakáva od žien v rámci produktívnej a reprodukčnej činnosti (dvojitá záťaž), prípadne sociálnej činnosti (trojitá záťaž). (*Glosár rodovej terminológie*)

„Druhá zmena“ žien v domácnosti nie je samozrejým faktom, ale produktom takej rodovej ideológie, ktorú dnes podporuje narastajúca spotreba. Nejedna reklama zobrazuje ženy ako tisícrukú indickú bohyňu, ktorá jednou rukou v práci triafa klávesnicu počítača, ďalšou ukladá dieťa do autosedačky, v tretej drží varechu, ktorou varí niektorú z chutných instantných „domácich“ polievok, ďalšou vyberá tú najbelšiu bielizeň z práčky, nevedno koľkou sa dotýka svojho zvodného tela, keď si rozotiera krém na pokožke, a napokon podáva svoju dieťaťu ten najsprávnejší a najzdravší ovocný džús, ktorý niekedy zachutí aj sympatickej „hlave rodiny“. Neskonalé potešenie z práce v domácnosti, kombinované s dokonalosťou ženského vzhľadu je rodovou ideológiou, ktorú v 50. rokoch 20. storočia v kontexte rastúceho amerického povojnového hospodárstva nazvala liberálna americká feministka Betty Friedanová „mystikou ženskosti“ (Friedanová 2002). Použila tieto slová na opis situácie žien, ktorých zamestnaním bola „profesia manželka“ v čase, keď boli ženy na trhu práce v USA zastúpené minimálne; táto situácia však pretrváva naďalej, aj po vytvorení prototypu „superženy“, ktorá je nielen matkou a milenkou, ale aj úspešnou kariérnou ženou. Ženy v skutočnosti nie sú superženami, v zovretí takýchto nárokov sa cítia permanentne neúspešné – raz sú nedokonalými matkami, ak sa zasa vo svojom materstve zdokonaľujú a rodičovské úlohy preberajú na seba v prospech voľného času otcov, stávajú sa nedokonalými milenkami, ak sa starajú o choré dieťa, čo je situácia v živote každého rodiča viac než pravdepodobná, sú nespoľahlivými pracovníčkami.

Pritom, ako hovorí Patricia Mainardiová, „vyzeralo to fantasticky racionálne. Obaja máme svoje zamestnanie, obaja musíme pracovať niekoľko dní v týždni, aby sme si zarobili na živobytie, tak prečo by sme si nemohli podeliť domáce práce?“ (in: *Aspekt* 1/1993). Zvyčajnou odpoveďou na takúto otázku a jej konkretizovanie býva, že starostlivosť o domácnosť, deti či starých rodičov je vecou individuálnej dohody každého páru. Ako je však potom možné, že ženy pociťujú bremeno dvojitej záťaže, s ktorou údajne dobrovoľne súhlasili a na ktorej sa dohodli? S výnimkou

severských štátov ženy vykonávajú v krajinách Európskej únie 80 % domácich prác a starostlivosťou o deti strávia takmer dva razy toľko času ako muži (*Na ceste do Európskej únie* 2002). Z výskumu Inštitútu pre verejné otázky z roku 2002 vyplýva, že napriek vyjadrovanému príklonu k partnerskému modelu rodiny (t.j. k delbe výchovy detí i práce v domácnosti medzi oboch manželov) je realita na Slovensku iná: „Tarcha každodennej zodpovednosti za chod domácnosti leží v rodinách predovšetkým na ženách. Z odpovedí žien vyplýva, že v 88 % rodín žena prevažne alebo zásadne varí; v 81 % rodín jej leží na pleciach bežné upratovanie; v 68 % rodín nakupuje potraviny. Pokiaľ ide o starostlivosť o deti, podľa odpovedí žien ju v 68 % rodín zabezpečujú prevažne alebo výlučne ženy, ale v 32 % rodín sa deťom venujú rovnako ako muži.“ (S. 408.) Ako ukazuje porovnanie so starším výskumom z roku 1996, „nenastali významné posuny v prospech spravodlivejšej delby práce medzi ženou a mužom“ (Bútorová a d. 2003, s. 409).

Pritom niektoré výskumy vnímania spravodlivosti v rozdelení práce v domácnosti poukazujú na to, že zásadným faktorom pocítovanej spravodlivosti či férovosti je práve čas strávený prácou v domácnosti (ďalšími faktormi sú možnosti využívania voľného času, podiel domácich prác na celkovom pracovnom vyťažení aj platenou prácou, celková rodinná situácia). (Nordenmark – Nymanová 2003.) Aby sme použili Mainardovej ironický postreh, dievčatá a ženy, ktoré od detstva pomáhajú matkám a sú privykuté na opakujúce sa a nikdy nekončiace úkony, neodhadnú onen základný fakt, ktorý je mužom údajne celkom zrejmý, totiž, „že tieto práce sú špinavé“. Táto „špinavá“, no predovšetkým potrebná a devalvovaná každodenná práca má za výsledok nielen čistú domácnosť a zaopatrené deti, ale, a to je najvýznamnejším dôsledkom ideológie neplatennej práce v domácnosti, ktorú vykonávajú ženy, má za následok idealizovanú predstavu o zviazanosti identity ženy s týmto druhom práce. Táto ideológia nám navráva, že ženy sa majú správať a cítiť tak, ako nám to vraví jedna z reklám na prací prostriedok o vypranej bielizni – „čistá vo vnútri, čistá na povrchu“. Podľa nej má stotožnenie sa žien s nekonečnou prácou v domácnosti vychádzať z vnútorného, morálne dobrého presvedčenia o vlastnej ženskosti, a potom sa tento údajne dobrý a vyrovnaný postoj prejaví aj všade navôkol – v domácnosti, v rodine.

„Zmluvné strany prijímú všetky príslušné opatrenia na zmenu spoločenských a kultúrnych zvyklostí, pokiaľ ide o správanie mužov a žien, s cieľom dosiahnuť odstránenie predsudkov a zvykov a všetkých iných praktík založených na myšlienke podradenosti a nadradenosti niektorého z pohlaví alebo na stereotypných úlohách mužov a žien.“

Čl. 5 písm. a) Dohovoru o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien

10.1. Podiel neplatennej práce v domácnosti na hrubom domácom produkte štátov

Druhá vlna feministického hnutia nastolila otázku hodnoty domácich prác, ktoré v domácnostiach vykonávajú prevažne ženy. Ešte predtým, ako sa ekonómky a ekonómovia začali venovať napr. odhadovaniu školného na čarodejníckej škole Harryho Pottera, sa niektoré ich kolegyne a kolegovia pokúsili odhadnúť podiel neplatennej práce v domácnosti na hrubom domácom produkte (HDP) jednotlivých štátov i svetovej ekonomiky. V roku 1971 ho v Kanade odhadli na 41 %. Správa o ľudskom rozvoji OSN z roku 1995 uvádza, že ročná hodnota neplatennej práce v domácnosti na celom svete bola 11 miliárd amerických dolárov. Hoci jeden z najvýznamnejších medzinárodných dokumentov týkajúci sa ľudských práv žien a ich rozvoja, Pekinská akčná platforma, nalieha na vlády štátov, aby do štatistík o produktivite ekonomík započítavali aj neplatenú prácu v domácnosti, dodnes sa tak nedeje (*Beijing betrayed* 2005). Európska únia skúma len tzv. nevykazovanú prácu (*undeclared work*), teda „výrobnú činnosť, ktorá je zo svojej povahy legálna, ale nie je vykazovaná štátnym orgánom“. Nezahŕňa však

nevýrobnú, reprodukčnú, neplatenú prácu v domácnosti, ktorá nie je súčasťou trhovej výmeny (Renoy a d., 2004, s. 97).

10.2. Prvá pracovná zmena

Ženy v bývalom Československu zaznamenali skorší vstup na pracovný trh než ženy v západnej Európe či USA, no aj pred rokom 1989 bol pracovný „trh“ rodovo segregovaný, pričom táto segregácia kopírovala ustálené predstavy o rodových rolách. Ženy boli prevažne zamestnané v administratíve, službách, ľahkom priemysle, kým muži obsadzovali riadiace pozície, vykonávali technické povolania, remeselnícke práce, boli zamestnaní v ťažkom priemysle. (Rodová segregácia fungovala a funguje aj vo vnútri už segregovaných povolani: napr. v poľnohospodárstve ženy vykonávajú nemechanizovanú prácu, kým muži častejšie obsluhujú stroje.) Segregácia práce prešla po roku 1989 zmenami, predovšetkým ju formoval nárast významu niektorých odvetví, ako napr. finančníctva či marketingu, a devalvácia štátneho sektoru, t.j. školstva, zdravotníctva, služieb sociálnej starostlivosti, ktoré sú v súčasnosti na Slovensku feminizované až na 80 %. Túto segregáciu podporuje aj štruktúra stredoškolského a vysokoškolského vzdelávania. Významným znakom feminizácie povolani je okamžitá strata spoločenskej prestíže týchto povolani a ich výrazne nižšie finančné ohodnotenie. Kým kedysi učitelia–muži požívali vážnosť komunity, dnes si ju učiteľky–ženy musia získavať zoči-voči rodičom, ktorí chápu vzdelávanie výlučne ako službu poskytovanú v súlade s ich požiadavkami. Devalvované a finančne podhodnotené povolania nelákajú mužov, ktorí by pravdepodobne zvýšili ich prestíž a ocenenie. Zdá sa tak, že problém feminizácie niektorých povolani je bludným kruhom. Zásadným problémom je však práve ochota a potreba uznať túto prácu ako prácu, ktorú vykonávajú ženy.

Vyššie pracovné pozície sa takisto ženám „vyhýbajú“. Neprítomnosť žien v riadiacich a rozhodovacích pozíciách nie je určite dôsledkom zaostávania vo vzdelaní. Na označenie spomalenia alebo zastavenia profesionálneho postupu žien sa používa označenie „sklený strop“ – ženy majú kvalifikáciu a schopnosti na to, aby mohli vykonávať vyššie riadiace funkcie, obrazne na tieto pozície dovidia, no isté bariéry – nepísané normy, prekážky, pravidlá – bránia ich postupu. Za príčiny skleného stropu sa najčastejšie považuje pohyb žien medzi platenou prácou a starostlivosťou o deti a domácnosť (Kiczková 2004). Pretože ženy nie sú prítomné v mužských priateľských sieťach, ktoré sa zväčša tvoria neformálne aj mimo pracovného času, keď už ženy vykonávajú práce vo svojej „druhej zmene“, nemôžu sa dozvedieť o rôznych príležitostiach, neoficiálnych informáciách dôležitých pre chod firmy či inštitúcie, a to oslabuje ich rastový potenciál.

Výskum horizontálnej a vertikálnej rodovej segregácie medzi pedagogickými pracovníčkami a pracovníkmi na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v rokoch 1990-2002 napr. ukázal, že skleným stropom pre vedecké pracovníčky je kategória docentky. Kým predošlý príklad neprítomnosti žien v mužských sieťach poukazoval na dôležitosť neformálnych požiadaviek na pozíciu v hierarchii (napr. v hierarchii politickej strany), pravidlá stanovené pre dosiahnutie vedecko-pedagogického kvalifikačného stupňa odbornej asistentky, docentky alebo profesorky sú jasne inštitucionálne dané. Okrem možnej rodovej necitlivosti na rôznych úrovniach riadenia univerzitnej inštitúcie je vysvetlenie spoluautorky výskumu Zuzany Kiczkovej veľmi prosté a veľmi pravdepodobné, totiž, že docentky „nemajú/nemali na to čas“.

Popri intenzívnej pedagogickej činnosti a takmer samozrejmej „druhej zmene“ v rodine a domácnosti je pre ne obtiažne vydať 2 monografie, napísať 35 vedeckých štúdií, 20 odborných článkov, mať 45 citácií, viesť 2 doktorandky alebo doktorandov a mať 3 roky docentskej praxe. Na to, aby splnili požadované kritériá, potrebujú „balík času“, teda množstvo sústredenej a neprerušovanej práce. Na posun skleného stropu alebo jeho odstránenie by boli

potrebné komplexné inštitucionálne riešenia, ktoré by podporovali zosúladienie rodinného a pracovného života, ako aj zavedenie tzv. vedeckej dovolenky, počas ktorej by pracovníčky a pracovníci univerzity nevykonávali pedagogickú činnosť a mohli by sa venovať svojmu vedeckému postupu (Kiczková 2004). Kým ženy nebudeme chápať ako bytosti, ktoré majú rovnaké právo na rozvíjanie vlastného potenciálu, nepodniknú sa ani kroky na zladenie pracovného a rodinného života.

Manželia sú si v manželstve rovní v právach a povinnostiach. Sú povinní žiť spolu, byť si verní, vzájomne rešpektovať svoju dôstojnosť, pomáhať si, starať sa spoločne o deti a vytvárať zdravé rodinné prostredie.

O uspokojovanie potrieb rodiny založenej manželstvom sú povinní starať sa obidvaja manželia podľa svojich schopností, možností a majetkových pomerov. Uspokojovaním potrieb rodiny je aj osobná starostlivosť o deti a domácnosť.

§ 18 a § 19 ods. 1 zákona č. 36/2005 Z. z. o rodine

„Úspech akejsi ženskej je ešte i dnes podozrivý, pravda?“ Jaroslava Blažková

Dr. Hornerová testovala na Harvardovej univerzite skupinu študentov, aby objavila ich nefalšované pocity voči úspešným ženám. [Študenti a študentky majú dorozprávať príbeh, ktorý začína vetou:] *Po prvom ročníku Anna zistí, že je najúspešnejšou študentkou medicíny.*

Odpovede boli zamerané prevažne takto:

Anna nie je žena. Je to v skutočnosti počítač, najlepší z novej série strojov...

Anna uteká z laboratória zapáchajúceho formaldehydom, beží na univerzitu, kde vie, že nájde Bruna! Perfektného muža!

Anna je od pásu nadol ochrnutá. Sedí vo vozíčku a študuje medicínu...

(Gornicková 1995)

11. Čo spoločnosť nevie

Škola a ľudia v nej sú súčasťou celej spoločnosti, preto škola určite nenaučí to, čo spoločnosť nevie. Proces transformácie našej spoločnosti však priniesol jej rozrôzňovanie. Niekedy sa zdá, že spoločnosť, resp. jej časti už „vedia“, no škola sa ešte „nenaučila“. V 90. rokoch vznikali ženské mimovládne organizácie, ktoré postupne otvárali témy týkajúce sa ľudských práv žien, a najmä nerovného postavenia žien a mužov. Začali sa rozvíjať feministické a rodové štúdiá a výskum a vychádzať publikácie.

Aj v súvislosti s prípravou vstupu SR do Európskej únie vznikli prvé oficiálne nástroje na uplatňovanie rovnosti príležitostí žien a mužov v spoločnosti (Odbor rovnosti príležitostí na Ministerstve práce, sociálnych vecí a rodiny, neskôr premenovaný na Odbor rodovej a rodinnej politiky; *Národný akčný plán pre ženy a Koncepcia rovnosti príležitostí žien a mužov*). *Koncepcia* prijatá vládou SR okrem iného obsahuje požiadavky na konkrétne opatrenia týkajúce sa školstva, ako napríklad doplnenie učebných osnov o problematiku rodovej rovnosti i nediskriminácie na základe pohlavia a odstránenie rodových stereotypov.

Tieto opatrenia by mali nadväzovať na *Dohovor o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien*. Z hľadiska výchovy a vzdelávania je relevantný najmä článok 5 Dohovoru, v ktorom sa štáty zaväzujú, že prijmú všetky príslušné opatrenia na zmenu rodových stereotypov i všetkých predsudkov a zvykov zakladajúcich sa na myšlienke podradenosti a nadradenosti niektorého z pohlaví, ako aj písmeno c) článku 10, ktoré predpokladá odstránenie všetkých rodových stereotypov na všetkých úrovniach a vo všetkých formách vzdelávania, a to najmä revíziou učebníc a školských programov a prispôbením vyučovacích metód.

To znamená, že aj škola by sa mala „naučiť“ niekoľko základných vecí:

- biologickom pohlaví rozhoduje príroda a jej zákonitosti a náhody ešte pred narodením dieťaťa; najneskôr v okamihu narodenia sa začína rozhodovať aj o rode.
- Isté rozdiely zakotvené v biologických predpokladoch existujú, no neodôvodňujú predstavy o „prirodzenej“ existencii ženskej a mužskej roly, ktoré sú vopred dané a jediné správne, a neodôvodňujú ani nerovné postavenie žien a mužov.
- Proces rodovo špecifickej socializácie dievčaťa a chlapca má mnoho vrstiev a prebieha neustále, vymyká sa pokusom o vedomé ovládanie či riadenie. Učiteľky a učelia však majú pri vytváraní ponuky orientačných a identifikačných súradníc pre žiačky a žiakov moc rozhodnúť o tom, či sa škola bude nekriticky podieľať na utvrdzovaní a reprodukovani rodových stereotypov, alebo či ich bude spochybňovať, odkrývať ich významy a otvárať priestor pre dievčatá a chlapcov na formovanie ich vlastnej podoby ženskosti a mužskosti.

12. Základná literatúra

Cviková, Jana – Juráňová, Jana (ed.): *Ružový a modrý svet. Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Aspekt – Občan a demokracia, Bratislava 2003.

Feministický kultúrny časopis *Aspekt*, najmä číslo „Nerodíme sa ako ženy“ 1/2000.

Glosár rodovej terminológie. Aspekt, Bratislava 2004-2005. Dostupný na <http://glosar.aspekt.sk>

13. Použitá literatúra

Bačová, Viera: *Prečo ženy prijímajú svoje znevýhodnenia v spoločnosti?* In: Cviková, Jana – Juráňová, Jana (ed.): *Ružový a modrý svet. Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Aspekt – Občan a demokracia, Bratislava 2003, s. 47-61.

Badinter, Elisabeth: *XY. Identita muža*. Aspekt, Bratislava 1999.

Beauvoir, Simone de: *Druhé pohlavie*. In: *Aspekt* 1/2000.

Belotti, Elena Gianini: *Hra, hračky a detská literatúra*. In: *Aspekt* 1/2000.

Bernardová, Cheryl - Schlaferová, Edit: *Matky dělají muže. Jak dospívají synové*. Pragma, Praha 1997.

Blagojević, Marina – Havelková, Hana – Sretenova, Nikolina – Tripsa, Mioara Florica – Velichová, Daniela (ed.): *Waste of Talents: Turning Private Struggles into a Public Issue: Women and Science in the Enwise Countries*. European Commission, 2003.

Bruijn, Elly de – Volman, Monique: Changes in Occupational Structure and Occupational Practice: A Challenge to Education. In: *The European Journal of Women's Studies*, č. 4, r. 2000, s. 455-474.

Bútorová, Zora – Filadelfiová, Jarmila – Guráň, Peter – Gyarfášová, Oľga – Farkašová, Katarína: *Rodová problematika na Slovensku*. In: Mesežnikov, Grigorij – Ivantyšin, Michal (ed.): *Slovensko 1998 - 1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 1999, s. 653-706.

Bútorová, Zora – Filadelfiová, Jarmila – Cviková, Jana – Gyarfášová, Oľga – Farkašová, Katarína: *Ženy, muži a rovnosť príležitostí*. In: Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (ed.): *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2003, s. 405-441.

Cviková, Jana: *Nerodíme sa ako ženy a muži*. In: Cviková, Jana – Juráňová, Jana (ed.): *Ružový a modrý svet. Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Aspekt – Občan a demokracia, Bratislava 2003, s. 9-30. (Časti úvodnej štúdie boli použité pri príprave tohto materiálu.)

Cviková, Jana – Filadelfiová, Jarmila – Juráňová, Jana – Pačková, Katarína – Gyarfášová, Oľga – Bodnárová, Bernardína – Bíziková, Lívia – Kollárová, Henrietta: *Evalvácia ex-ante európskej iniciatívy EQUAL v Slovenskej republike. Znižovanie sociálnych rozdielov medzi mužmi a ženami a podporovanie pracovnej desegregácie*. (Interný materiál pre účely NÚP SR.) Aspekt, Bratislava 2003.

Cviková, Jana – Juráňová, Jana (ed.): *Na ceste do Európskej únie. Sprievodkyňa nielen pre ženy*. Aspekt, Bratislava 2002.

Friedan, Betty: *Feminine Mystique*. Argo, Praha 2002.

Giddens, Anthony: *Sociologie*. Argo, Praha 2000.

Golnikowa, Anna: Utrwalanie tradycyjných ról plciowych przez szkole. In: *Pelnym Glosem* 3/1995. eFKa, Krakov.

Gornick, Vivian: *Prečo sa ženy boja úspechu*. In: *Aspekt* 2-3/1995, s. 76-78.

Kiczková, Zuzana: Posun skleneného stropu na príklade zastúpenia žien – učiteliek a výskumných pracovníčok na FiF UK. In: Píscová, Magdaléna (ed.): *Ženy vo vede alebo deravé potrubie?* Sociologický ústav SAV, Bratislava 2004, s. 33-39.

Kišoňová, Jana: *Ružový a modrý svet v učebniciach matematiky*. In: Feministický kultúrny webzin *ASPEKTin*, 23. jún 2005. Dostupné na http://www.aspekt.sk/aspekt_in.php?content=clanok&rubrika=12&IDclanok=125

Kobová, Ľubica: *Hračky, alebo nástroje?* In: Cviková, Jana – Juráňová, Jana (ed.): *Ružový a modrý svet. Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Aspekt – Občan a demokracia, Bratislava 2003, s. 196-208. (Časti štúdie boli použité pri príprave tohto materiálu.)

Lacinová, Ľubica: *Myslia ženy inak?* In: Tamže, s. 238-247.

- Mainardi, Patricia: *Politika domácich prác*. In: *Aspekt* 1/1993, s. 51-52.
- Minarovičová, Katarína: *Čo sa v škole o nerovnosti naučíš...* In: Cviková, Jana – Juráňová, Jana (ed.): *Ružový a modrý svet. Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Aspekt – Občan a demokracia, Bratislava 2003, s. 248-259.
- Modelka Sklenaříková je oddnes poslom Slovenska vo svete. In: *SME* 24. november 2004.
- Nordenmark, Mikael – Nyman, Charlott: *Fair or Unfair? Perceived Fairness of Household Division of Labour and Gender Equality among Women and Men*. In: *The European Journal of Women's Studies*, č. 2, r. 2003, s. 181-209.
- Oakleyová, Ann: *Pohlaví, gender a spoločnosť*. Portál, Praha 2000.
- Plintovičová, Daša: *Informačná spoločnosť a technológie na Slovensku*. In: *HN Informačné technológie*, č. 2, r. 2001, nestránkované. Dostupné na <http://www.manager.sk/clanok.asp?id=1159>
- Renoy, Piet a d'.: *Undeclared work in an enlarged Union: An analysis of undeclared work*. European Commission, 2004.
- Veľšic, Marián: *Civilizačná gramotnosť – problém budúcnosti*. (Výskumná správa.) Inštitút pre verejné otázky, Bratislava, december 2002. Dostupné na http://www.ivo.sk/subory/civil_gram.pdf.
- Vered, Karen Orr: *Za hranicami Barbie: utváranie trhu s interaktívnymi elektronickými hrami pre dievčatá*. In: *Aspekt* 1/2000, s. 73-84.
- Wolf, Naomi: *Mýtus krásy*. Aspekt, Bratislava 2000.
- Základné výsledky prieskumu SIUS 2000 – Tlačová správa*. 6. júl 2000. Dostupné na <http://www.sius.sk/sk/vysledky/tlacsprava.html>
- Women's employment in Spain and the European Union: Imminent changes*. Manpower, 2005. Dostupné na http://www.manpower.com/mpcom/files?name=en_XXII_INDICE_MANPOWER.pdf
- Woolf, Virginia: *Tri guiney*. Aspekt, Bratislava 2001.
- Gössmann, Elisabeth a d'. (ed.): *Wörterbuch der feministischen Theologie*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1991.
- Zeitlin, June (ed.): *Beijing Betrayed: Women Worldwide Report That Governments Have Failed to Turn the Platform into Action*. WEDO, New York 2005.